

УДК 159.923.2

І. Р. Петровська

Received: July 2, 2017

Received: September 7, 2017

Accepted: September 14, 2017

РІВНІ ТА СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Громадянська ідентичність належить до соціальної ідентичності, зокрема до такої її специфічної форми, як організаційна ідентичність. Об'єктами громадянської ідентифікації (аналогічно до об'єктів організаційної ідентифікації) є *спільнота громадян* (аналог колективу організації; спільнота зі спільними й типовими проблемами організації їхнього життя, що об'єднані територією, на якій діють закони певної держави) і *держава* (організація в цілому; держава як організація суспільства). Громадянська ідентичність особистості виявляється на індивідуальному й соціальному рівнях. Соціальний рівень поділяється відповідно до об'єктів громадянської ідентифікації, на груповий (колективний) та інституціональний (організаційний). На *інституціональному* («громадянин – держава») рівні йдеться про включення особистості в правовий, економічний, аксіологічний, символічний простори держави; особливості соціальної перцепції особистістю держави, образ держави, довіру й лояльність до неї тощо. *Груповий* («громадянин–спільнота громадян») рівень передбачає включеність особистості в спільноту громадян, підкріплену (або ні) суб'єктивним почуттям внутрішньої єдності зі своїми співвітчизниками, почуттям громадянської спільності (почуття «Ми») – переживанням взаємозв'язку, солідарності, спільності історичної долі та типовості проблем життя з іншими громадянами. *Індивідуальний* (персональний, «Я як громадянин») – рівень особистісних самокатегоризацій (виявляються як індивідуально-відмінні характеристики), індивідуального осмислення громадянської належності разом з емоційно-ціннісним наповненням; переживання сенсу й цінності власного життя в цьому соціумі. Громадянська ідентичність являє собою єдність *когнітивного* (усвідомлення своєї належності до держави в ролі її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян), *ціннісного* (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння державницьких цінностей і цінностей громадянської спільноти), *афективного* (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє/не моє», почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), *конативного* (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, уключеність, дотичність/пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) компонентів.

При створенні діагностичного інструментарію для дослідження громадянської ідентичності пропонуємо використовувати асоціативний тест, психомалюнок та метод семантичного диференціалу.

Ключові слова: соціальна ідентичність, організаційна ідентичність, громадянська ідентичність, держава, спільнота громадян.

Petrovska I. R. Levels and Structure of Civic Identity. Civic identity belongs to social identities, particularly to a specific form such as organizational identity. The civic identity identification subjects (similar to the organizational identification subjects) are a *community of citizens* (similar to personnel of a company; community with common and typical challenges of their lives united by the territory where the laws of a particular state are effective) and *the state* (organization as a whole; the state as a society organization). Civic identity of the individual is manifested on the individual and social levels. Social level is divided according to the subjects of civic identification into the group (collective) and institutional (organizational) levels. Thus, civic identity levels are as follows: *institutional* («citizen – state») – inclusion of the individual into the legal, economic, axiological, symbolic space of the state; features of social perception of the state by the individual, the image of the state, trust and loyalty to it, etc.; *group* («citizen – community of citizens») – inclusion of the individual in a community of citizens backed by subjective feeling of inner unity with their compatriots, a sense of civic community (a sense of «We») – experiencing the relationship, solidarity, common historical destiny and typicality life problems with other citizens, etc; *individual* («I as a citizen») – a level of personal understanding of citizenship with emotional and value content; realization of the meaning and value of their lives, justification of own existence within this society. Civic identity is the unity of *cognitive* (awareness of own belonging to the state as its citizen and communities of citizens, knowledge, ideas about the state, citizenship and citizens), *valuable* (subjective significance, importance of membership, support state values and values of the civic community), *affective* (emotional attitude of own membership, «mine/not mine», positive/negative evaluation, satisfaction/dissatisfaction with own group belonging, pride, shame, patriotism), *conative* (shapes civic behavior and determines the forms of activity (or inactivity) in relation to the state and the citizens – activity, inclusion, affection/passivity, indifference, hostility, protest, confrontation, etc.; the readiness of the individual to act in accordance with the interests of the state and the civil community; civic participation/activity or passivity in advocacy of civil rights and values) components.

When creating a diagnostic tool for the study of civic identity, we suggest using a sociative test, psychological picture, and semantic differential method.

Key words: social identity, organizational identity, civic identity, state, civil community.

Петровская И. Р. Уровни и структура гражданской идентичности личности. Гражданская идентичность относится к социальной идентичности, в частности к такой ее специфической форме, как организационная идентичность. Объектами гражданской идентификации (аналогично объектам организационной идентификации) является *сообщество граждан* (аналог коллектива органи-

заци; сообщество с общими и типичными проблемами организации их жизни, объединенных территорией, на которой действуют законы данного государства) и *государство* (организация в целом; государство как организация общества). Гражданская идентичность личности проявляется на индивидуальном и социальном уровнях. Социальный уровень делится, в соответствии с объектами гражданской идентификации, на групповой (коллективный) и институциональный (организационный). На *институциональном* («гражданин – государство») уровне речь идет о включении личности в правовое, экономическое, аксиологическое, символическое пространство государства; особенностях социальной перцепции личностью государства, образе государства, доверии и лояльности к нему и т. п. *Групповой* («гражданин – сообщество граждан») уровень предполагает включенность личности в сообщество граждан, подкрепленную (или нет) субъективным чувством внутреннего единства со своими соотечественниками, чувством гражданской общности (чувство «Мы») – переживанием взаимосвязи, солидарности, общности исторической судьбы и типичности проблем жизни с другими гражданами. *Индивидуальный* («Я как гражданин») – уровень личностных самокатегоризаций (выявляются как индивидуально-отличающиеся характеристики), индивидуального осмысления гражданской принадлежности вместе с эмоционально-ценностным наполнением; переживания смысла и ценности собственной жизни в данном социуме. Гражданская идентичность представляет собой единство *когнитивного* (осознание своей принадлежности к государству в качестве его гражданина и сообщества граждан; знания и образно-символические представления о государстве, гражданстве и гражданах), *ценностного* (субъективная значимость, важность членства; поддержка государственных ценностей и ценностей гражданского сообщества), *аффективного* (эмоциональное отношение к своему членству, переживание «мое/не мое», чувство гордости, стыда, патриотизма и т. п.), *конативного* (предопределяет гражданское поведение и определяет формы деятельности (или бездеятельности) по отношению к государству и сограждан – активность, включенность, причастность/пассивность, равнодушие, неприязнь, протест, противостояние и т. п. ; готовность индивида действовать в соответствии с интересами государства и гражданского сообщества; гражданское участие/активность или пассивность относительно отстаивания гражданских прав и ценностей) компонентов.

При создании диагностического инструментария для исследования гражданской идентичности предлагаем использовать ассоциативный тест, психорисунок и метод семантического дифференциала.

Ключевые слова: социальная идентичность, организационная идентичность, гражданская идентичность, государство, общество граждан.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасному науковому дискурсі феномен громадянської ідентичності найчастіше розглядається як соціально-політичний, філософсько-історичний. Набагато рідше його трактують як індивідуально-психологічний, наділений особистісним змістом, що займає певну позицію в ієрархії цінностей і смислів особистості. Дослідження громадянської ідентичності

в українських громадян, глибоке осмислення громадянської ідентичності як багаторівневого та багатокомпонентного особистісного утворення, а також вивчення соціально-психологічної реальності, яка робить привабливою причетність до держави й унаслідок цього спонукає до свідомої, добровільної громадянської самоідентифікації, сьогодні виявляється надзвичайно актуальним.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Громадянську ідентичність як різновид соціальної ідентичності особистості можна досліджувати в руслі різних наукових підходів (табл. 1).

Таблиця 1

Наукові підходи до розуміння соціальної ідентичності

Науковий підхід	Трактування соціальної ідентичності	Автори
<i>Психоаналітичний</i>	Феномен, що має динамічний та структурний характер; особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами й стандартами	У. Джемс, З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Ватерман
<i>Символічний інтеракціонізм</i>	Інтеріоризована роль, що визначається соціальними позиціями людини в спільнотах різного розміру й значущості; своєрідне відображення узагальнених інтеракцій	Ч. Кулі, Г. Мід, І. Гофман, Г. Фогельсон, Ш. Струкер, Ю. Габермас
<i>Когнітивна психологія</i>	Частина «Я-концепції», що виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі разом із ціннісним та емоційним значеннями, що надаються цьому членству; наслідок самокатегоризації щодо «своїх» і «чужих»	Г. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл, Н. Іванова, Т. Румянцева
<i>Конструктивістська парадигма</i> (когнітивний конструктивізм, соціальний конструкціонізм)	Цілісна й динамічна система соціальних конструктів особистості, що активно конструюється нею в процесі життєдіяльності; феномен, що може бути сконструйований елітами, які впливають на суспільство через ідеологію	Дж. Келлі, Л. Виготський, П. Бергер, Т. Лукман, Ф. Барт, К. Джерджен, Р. Харре, Т. Стефаненко

Спираючись на системний підхід (Б. Ломов [2], С. Максименко [3], К. Коростеліна [1], Т. Яблонська [5]), основою якого є принцип системності, а також положення й принципи теорії соціальної ідентичності та соціальної самокатегоризації (Г. Теджфел, Дж. Тернер), концепцію складності соціальної ідентичності (С. Роккас, М. Брюер), *громадянську ідентичність особистості* розуміємо як *складне багаторівневе системне утворення, що є результатом самокатегоризації, осмислення (надання сенсу-цінності) своєї належності до спільноти громадян і (у ролі громадянина) та суб'єктивного ставлення (емотивного й конативного) особи до свого членства.*

Громадянська ідентичність особистості має розглядатися в декількох планах (аспектах): мікро- й макроаналізу – її специфіки як якісної одиниці (громадянська ідентичність як система, що має свої специфічні особливості) і як частини своєї видородової макроструктури, якою виступає соціальна ідентичність особистості (принцип різноплановості); у різних системах вимірів (принцип багатовимірності); як багаторівневої системи (принцип багаторівневості); як ієрархічно організованої системи взаємопов'язаних елементів (принцип ієрархічності); у динаміці її становлення й розвитку (принцип розвитку); детермінації становлення громадянської ідентичності особистості як багатопланового, багаторівневого та багатовимірного феномену (принцип системної детермінованості).

Мета та завдання статті – розробка структурної моделі громадянської ідентичності та визначення її рівнів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Громадянська ідентичність, на нашу думку, є різновидом організаційної ідентичності як специфічної форми соціальної ідентичності.

Як зазначено, громадянська ідентичність пов'язана з усвідомленням та переживанням своєї належності до спільноти громадян певної *держави* – складної організаційної системи. Держава є особливою формою організації суспільства, необхідна для підтримки його цілісності, керованості, реалізації суспільних потреб й інтересів. Держава – це соціальна організація (соціальна система), що діє в певних просторових межах (територія створює простір, у межах якого держава розповсюджує свою владу на населення, яке мешкає тут і є матеріальною основою існування держави) за допомогою економічних, правових, аксіологічних й інших умов і спрямована на досягнення певних цілей, зокрема

сприяння матеріальному та духовного розвитку громадян. Вона впорядковує життя суспільства й спрямовує його динаміку відповідно до певних економічних, політичних та інших моделей розвитку.

Самовизначення при громадянській ідентифікації полягає в тому, що особистість ототожнює себе з членом організації, що являє собою державу [4, с. 79]. При цьому, як і при організаційній ідентифікації (М. Петчен, Г. Харріс, Дж. Кемерон, М. Браун, Д. Холл, Б. Шнайдер, Х. Нігрен, Б. Ешфорт, Б. Маєл), відбувається сприйняття власної приналежності до держави (організації) та спільноти громадян (колективу) у поєднанні зі специфічними формами поведінки й емоційними станами. Науковці виділяють при цьому такі важливі аспекти, як самокатегоризація, усвідомлення власної приналежності до держави (організації) та спільноти громадян (колективу); внутрішньогрупові зв'язки (сприйняття зчеплення, подібності інтересів і типовості проблем з іншими співгромадянами); емоційна валентність (суб'єктивна оцінка громадянином власного афективного досвіду, пов'язаного з проживанням і функціонуванням у державі (перебуванням в організації). А передумовою формування високого рівня ідентичності в працівника (громадянина) вважаються схвалення ним організаційних (державницьких) цінностей та емоційна прихильність до установи (держави).

Об'єктами громадянської ідентифікації (аналогічно до об'єктів організаційної ідентифікації [7; 9; 10; 11]) є *спільнота громадян* (аналог колективу організації; спільнота зі спільними й типовими проблемами організації їхнього життя, що об'єднані територією, на якій діють закони певної держави) та *держава* (організація в цілому; держава як організація суспільства).

Згідно із системним підходом, громадянську ідентичність розглядаємо як багаторівневу систему. У психологічному науковому дискурсі розрізняють різні рівні ідентичності особи: *персональний* (індивідний та особистісний) і *соціальний* (груповий та психосоціальний) (Е. Еріксон); *суперординатний* (буття людини в цілому, «Я як Людина»), *проміжний*, інгрупових-аутгрупових категоризацій (соціальний) і *субординатний*, особистісні самокатегоризації (особистісний) (Дж. Тернер, П. Оукс); *базовий* – особистісна самокатегоризація (особистісний), *середній* – групова самокатегоризація (соціальний) і *широкий* – людська самокатегоризація (людський) (Н. Іванова, Т. Румянцева); *індивідуальний* («Я»-ідентичність, рольові ідентичності) та

колективний («Ми»-ідентичність, групові ідентичності й соціальні категорії) (К. Коростеліна, О. Матузкова); *індивідуальний і груповий* (М. Бруер, Д. Сноу Г. Брейкуелл, Дж. Ассман, В. Гекас, Л. Гришаєва); *індивідуально-психологічний і соціально-культурний* (В. Малахов); *індивідуальний та надіндивідуальний* (Т. Водолажська).

Узагальнюючи погляди науковців щодо рівнів ідентичності, відзначимо, що громадянська ідентичність особистості виявляється на індивідуальному й соціальному рівнях. Соціальний рівень поділяється відповідно до об'єктів громадянської ідентифікації на груповий (колективний) та інституціональний (організаційний).

Отже, рівнями громадянської ідентичності (рис. 1) є:

- *інституціональний* (організаційний, «громадянин – держава») – уключення особистості в правовий, економічний, аксіологічний, символічний простір держави; особливості соціальної перцепції особистістю держави, образ держави, довіра й лояльність до неї тощо;

- *груповий* (колективний, «громадянин – спільнота громадян») – уключеність особистості в спільноту громадян, переживання співпричетності, громадянської спільноті («Ми»-почуття) – переживанням взаємозв'язку, солідарності, спільності історичної долі та типовості проблем життя з іншими громадянами в правовому, економічному, політичному контексті, образ громадянської спільноти певної держави тощо;

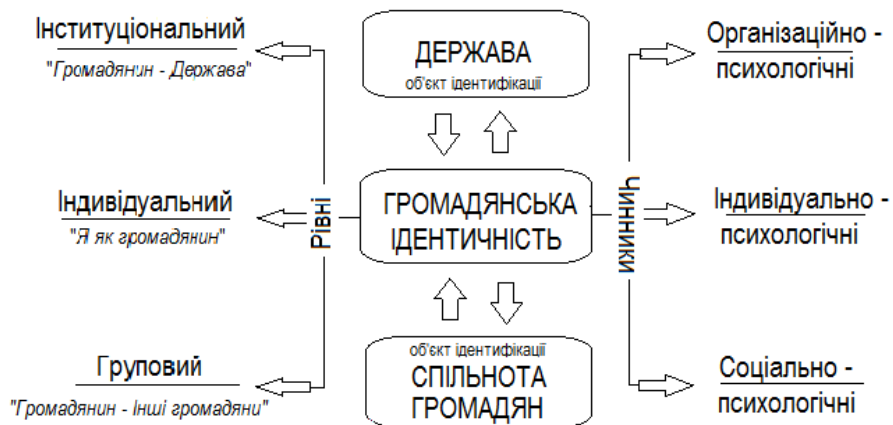

Рис. 1. Громадянська ідентичність як багаторівневе особистісне утворення

- *індивідуальний* (персональний, «Я як громадянин») – рівень особистісних самокатегоризацій (виявляються як індивідуально-відмінні характеристики); індивідуального осмислення громадянської належності разом з емоційно-ціннісним наповненням; переживання сенсу й цінності власного життя в цьому соціумі.

Проблема визначення компонентів соціальної ідентичності, а отже й громадянської, залишається на сьогодні відкритим питанням психологічної науки. Психологи виокремлюють когнітивний, оцінний та афективний (Г. Теджфел); когнітивний і афективний (Т. Стефаненко, Л. Науменко); когнітивний, мотиваційний та ціннісний (Н. Іванова); когнітивний, емоційний і конативний (Т. Яблонська); когнітивний, ціннісний, емоційний (Т. Водолажська); змістовий, ціннісний, мотиваційний (О. Катанова, Г. Солдатова); когнітивний, ціннісний та діяльнісний (А. Логінова), когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-оцінний і практичний (Л. Байбородова, М. Рожков, Т. Сапожнікова), когнітивний та емоційно-ціннісний (О. Матузкова) компоненти. Різні погляди науковців і на систему компонентів організаційної ідентичності (табл. 2).

Таблиця 2

Компоненти організаційної ідентичності

Компоненти організаційної ідентичності	Автор
<i>Когнітивні процеси</i> (засновані на сприйнятті подібності, однаковості між собою й іншими людьми); <i>солідарність з організацією</i> (почуття приналежності, подібності, сприйняття себе як частини певної групи); <i>підтримка організації</i> (захист і лояльність стосовно організації)	М. Петчен (1970), Дж. Ченей (1983)
<i>Самокатегоризація; афективний; оцінний</i>	Б. Ешфорт, Ф. Маел (1989)
<i>Когнітивний</i> (знання про приналежність до групи); <i>афективний</i> (емоційна прив'язаність до групи); <i>оцінний</i> (оцінка організації); <i>поведінковий</i> (актуальна поведінка, що виражає приналежність до групи)	Р. ван Дік, У. Вагнер, Дж. Стелмачер, О. Чріст (2004)
<i>Когнітивна централізація</i> (позиція групи в структурі Я-концепції індивіда); <i>інгрупові емоції</i> (позитивність почуттів, які переживаються індивідом у зв'язку з його членством у групі); <i>інгрупові зв'язки</i> (сприйняття подібності, зчеплення й приналежності до інших членів групи)	Г. Харіс, Дж. Кемерон (2005)
<i>Самокатегоризація; поділяння організаційних цілей і цінностей; почуття прихильності, приналежності, членства в організації</i>	М. Едвардс, Р. Песі (2005, 2007)
<i>Когнітивний; афективно-мотиваційний; конативний</i>	О. Фролова (2014)

Громадянська ідентичність, на нашу думку, являє собою єдність *когнітивного* (усвідомлення своєї належності до держави в якості її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян; знання (уявлення) громадянської символіки, ритуалів, атрибутів, особливостей соціальної ролі «громадянин» у цій державі, норм і правил громадянської поведінки), *ціннісного* (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння-прийняття/неприйняття державницьких цінностей та цінностей громадянської спільноти), *афективного* (емоційне ставлення до свого членства, переживанням «моє/не моє», задоволення/незадоволення власною належністю до держави як її громадянина й спільноти громадян, почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), *конативного* (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, включеність, дотичність/пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) компонентів, що охоплюють як ціннісно-сміслову, так і регулятивну сферу особистості.

Найбільш визначальним для громадянської ідентичності є саме ціннісно-смісловий аспект, який уключає усвідомлення та прийняття спільної системи цінностей, ідеалів, переконань, уявлень і смислів та формує відповідну систему атитюдів.

Становлення громадянської ідентичності передбачає послідовний розвиток усіх згаданих вище компонентів. Один компонент не заміняє й не виключає іншого, а відбувається деяке «нашарування» нового компонента, що формується на вже сформовані, кожен із яких передбачає певні установки у свідомості індивіда стосовно спільноти громадян та держави, і тільки за умови формування кожного з цих компонентів можна говорити про сформовану громадянську ідентичність.

На етапі самокатегоризації – віднесення себе до соціальної категорії «член спільноти громадян певної держави» – з'являються когнітивні уявлення про себе як про подібного до громадян однієї держави й відмінного від представників громадян іншої. На другому етапі – осмислення (більш високий ступінь розуміння) – своїй громадянській належності надається сенс-цінність. На думку вчених, сенс є актуальною цінністю, значущістю предмета для суб'єкта (Г. Гуссерль, Г. Чупіна).

Людина прагне знайти сенс і відчуває фрустрацію або вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим (В. Франкл). До складу сенсу входять знання, уявлення (зокрема образ держави й образ спільноти громадян), стереотипи, міфи, індивідуальний досвід, пам'ятні асоціації. Третій етап – формування суб'єктивного ставлення особистості до свого членства. У ставленні втілюються емотивні (емоційно-чуттєві) та конативні (установочно-вольові) функції психічної діяльності особистості (В. Мясіщев). Процес самовизначення як громадянина та члена громадянської спільноти певної держави зумовлює засвоєння відповідних норм і стереотипів, що стають внутрішніми регуляторами громадянської поведінки особи.

Під час створення діагностичного інструментарію для дослідження громадянської ідентичності нами використано:

- асоціативний тест (*«Які асоціації у Вас виникають у зв'язку з висловлюваннями: “Я – громадянин держави України”, “Я – член спільноти громадян України”?»*);

- психомалюнок (намалювати й описати *«будинок, що асоціюється з державою Україною»*, а також зобразити на ньому себе як громадянина, указати місцезнаходження на малюнку *«ідеального громадянина»*, *«якнайгіршого громадянина»*, батьків, представників влади). Для аналізу використано загальноприйняті для проєктивних методик інтерпретаційні характеристики, а саме такі, як дистанція на аркуші (відповідає психологічній дистанції), позиція вище (домінування, сила), нижче (підпорядкування, слабкість), зображення себе та інших усередині (уключеність, належність, сприйняття себе частиною) чи відокремленим від інших, порівняння стилю зображення себе та інших (уявлювана подібність чи відмінність від інших) тощо;

- модифікований варіант методики семантичного диференціалу.

У дослідженні, що проводилося з листопада 2015-го по травень 2017 р., узяли участь 535 громадян України віком 18–80 років із Львівської, Закарпатської, Хмельницької, Волинської, Івано-Франківської, Чернівецької (Західна Україна), Житомирської, Київської, Сумської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської (Північно-Центральна Україна), Харківської, Донецької, Одеської, Херсонської (Південно-Східна Україна) областей.

Якісний аналіз відповідей-асоціацій спирався на їхній частотний аналіз для того, щоб виділити категорії з найбільшою частотою прояву, що можуть указувати, згідно з положенням про структуру соціального

уявлення [7], на його найстабільнішу та стійкішу складову частину («ядро» соціального уявлення), пов'язану з колективною пам'яттю групи, її цінностями та нормами.

Загалом у ході контент-аналізу виокремлено 419 показників (підкатегорій аналізу), які в результаті смислової категоризації об'єднано в 10 категорій.

Уявлення про себе як громадянина найчастіше асоціювались із:

- *державною символікою* (29,4 %). У цій категорії виокремлено такі підкатегорії, як тризуб (герб) – 33,3 %, прапор – 31,7 %, синьо-жовті кольори – 25,2 %, гімн – 8,1 %, державна символіка – 1,6 %;

- *національно-історичною символікою та архетипами* (22,2 %), зокрема найчастіше образ себе як громадянина пов'язувався з вишиванкою (16,1 %), дівчиною у віночку (16,1 %), козаком (12,9 %), підтримкою традицій і культури (10,8 %), національним одягом (2,2 %), українськими пейзажами (3,2 %), пшеничним/житнім полем (3,2 %), калиною (6,5 %), вербою (4,3 %), Карпатами (6,5 %), птахом (3,2 %), квіткою (чорнобривці, маки, соняшник) (10,8 %), Т. Шевченком (1,1 %), Лесею Українкою (1,1 %), тризвіром Д. Донцова (1,1 %), Георгієм Переможцем (Юрієм Змієборцем) (1,1 %), Сизифом (1,1 %) тощо;

- *активною громадянською позицією* (18,1 %), що виявляється в *боротьбі за державу* (вона сприймається як цінність) (6,9 %), *участі в розвитку держави* (6,4 %) та *боротьбі за громадянські цінності* (4,8 %). У першій підкатегорії виокремлено такі показники, як боротьба за державу (72,4 %) та готовність її захищати (27,6 %). У другій підкатегорії – відповідно, відданість державі, її розвиток і розбудова (63 %); відповідальність за неї (25,9 %), небайдужість до політичних подій (3,7 %), піклування про державу (3,7 %). У третю підкатегорію увійшли Майдан (Революція Гідності) (30 %), боротьба за права (15 %), справедливість та соціальна захищеність (20 %), свобода (25 %), активна громадянська позиція (10 %);

- *почуттями* (7,2 %), такими як гордість (16,7 %), безпорадність (16,7 %), патріотизм (13,3 %), незахищеність (13,3 %), віра в державу (10 %), сором (6,7 %), злість (3,3 %), провина (3,3 %), сум (3,3 %), надія (3,3 %), оптимізм (3,3 %), розчарованість (3,3 %);

- *моральними якостями* (7,16 %), а саме: *законослухняністю*, *дотриманням законів* (50,5 %), *компетентністю та свідомістю* (20 %), *високоморальністю* (13,3 %), *чесністю* (10 %), *обов'язком перед державою* (13,5 %) тощо;

- *юридичною належністю до держави* (4,3 %), а саме із паспортом (83,3 %);

- *територією України* (2,4 %), зокрема з контуром нашої держави на карті (80 %);

- *приналежністю до громадянської спільноти* (1,9 %), що включає такі асоціації, як «громадяни і Я серед них», «Я як частинка громади, що працює на благо загалу», «сукупність громадян – людей різного віку, професій, національностей», «солідарність», «єднання», «доброзичливість», «жертвність», «допомога» тощо;

- *бажаннями* (1,7 %) кращого майбутнього (14,3 %), вирватися з «клітки» (28,6 %), «полону катів» (14,3 %), «кріпацтва» й «неволі» (28,5 %), «падіння в прірву» (14,3 %);

- *приналежністю до нації* (1,2 %), зокрема як знавця національної мови (40 %).

У 2,9 % досліджуваних громадян не виникало жодних асоціацій на запропоновані вище висловлювання.

Варто зазначити, що уявлення про себе як громадянина, на жаль, у більшості громадян є редукованими, часто підмінюється або державною, або національно-історичною символікою, національною чи територіальною належністю. З іншого боку, систему символів, пов'язаних із громадянськістю, державою й державністю, можна вважати одним із засобів забезпечення інтеграції та почуття приналежності. Символ є матеріалізованим носієм ідеї (словесним, подієвим або предметним), у цьому випадку – ідеї єдності, цілісності, відображає значущі для громадянської спільноти цінності й образи, забезпечує мотивацію співпраці. Символічний простір громадянської спільноти, як бачимо, складається з офіційної державної символіки, фігур історичних (національних) героїв, найбільш значущих історичних і сучасних знаменних для держави подій (наприклад Революція Гідності), а також побутових або природних символів, що відображають особливості життєдіяльності громадян.

Якісний та частотний аналіз відповідей респондентів дав підставу скласти список дескрипторів для модифікованого варіанта методики семантичного диференціалу з 30 шкал (наприклад *Я як громадянин*: «активний – пасивний», «захоплений – зневірений (розчарований)», «ціную державу – не ціную державу», «патріотичний – непатріотичний», «впливаю на події – не впливаю на події», «солідарний – не солідарний», «не прагну емігрувати – прагну емігрувати», «почуваюся значущим, важливим – почуваюся малозначущим, неважливим», «відчуваю

зв'язок зі співгромадянами – не відчуваю зв'язку зі співгромадянами», «почуваюся в безпеці – не почуваюся в безпеці», «маю чітке уявлення про себе як громадянина – маю нечітке уявлення про себе як громадянина» й т. ін.).

У результаті факторного аналізу за допомогою варімакс-обертання емпіричних даних побудовано 4-факторну модель громадянської ідентичності, яка охоплює її різні складники, що й виокремлено нами раніше. Виділені фактори пояснюють 54,8 % розсіювання даних, решта дисперсій зумовлені випадковими впливами.

Перший фактор (29,4 % дисперсії) побудованої моделі – **«громадянські цінності»** – уключає шкали *«Я як громадянин...»*: «шаную/не шаную державні символи» (0,79), «ціную/не ціную співгромадян» (0,72), «патріотичний/непатріотичний» (0,64), «ціную/не ціную державу» (0,59), «солідарний/не солідарний» (0,56), «дотримуюся/не дотримуюся законів» (0,54), «усвідомлюю/не усвідомлюю власну відповідальність за суспільство» (0,54), «не прагну/прагну емігрувати» (0,50).

Другий фактор – **«громадянські почуття»** – пояснює 10,3 % розсіювання даних і формується такими шкалами *«Я як громадянин...»*: «зневірений, розчарований/захоплений» (0,75), «відчуваю слабкість/силу» (0,71), «почуваюся в небезпеці/безпеці» (0,71), «не довіряю/довіряю державі» (0,68), «не почуваюся/почуваюся вільним» (0,61), «почуваюся малозначущим, неважливим/значущим, важливим» (0,61), «відчуваю сором/гордість» (0,59), «незахищений/захищений» (0,57).

Третій фактор (6,4 % дисперсії) – **«громадянська поведінка»** – уключає шкали *«Я як громадянин...»*: «впливаю/не впливаю на події» (0,69), «докладаю/не докладаю зусиль щодо розвитку держави» (0,69), «жертвний/корисливий» (0,68), «активний/пасивний» (0,54), «готовий/не готовий бути захисником» (0,51), «не байдужий/байдужий» (0,51).

Четвертий фактор (5%) – **«громадянські знання, уявлення»** – уключає шкали *«Я як громадянин...»*: «компетентний/некомпетентний» (0,69), «маю/не маю уявлення про себе як про подібного до громадян держави України й відмінного від представників громадян іншої держави» (0,61), «обізнаний/не обізнаний щодо своїх прав та обов'язків» (0,59), «маю чітке/нечітке уявлення про себе як громадянина» (0,50).

Із побудованої факторної моделі випливає, що ціннісний компонент є одним із найважливіших складових частин громадянської ідентичності. Загалом, психологічно зріле громадянство ґрунтується на цінностях, які підтримують і сприяють розвитку мотивації громадянської пове-

дінки, передусім мотивації зберігати громадянство певної держави. Однією з найважливіших цінностей, що входять до цього компонента, є ідея державності, яка передбачає самоцінність держави як утілення національного духу, тому є самоцінністю й самоціллю. Відповідно, спільнота громадян також виступає як цінність, що пов'язано з переживанням взаємозв'язку, солідарності, взаємопідтримки («колективізму»). Усе це сприяє позитивному «Ми»-образу, переживанню сенсу та цінності власного життя. Мотивація громадянства, завдяки переживанню цих цінностей, зростає й допомагає особистості протистояти різноманітним життєвим труднощам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Громадянська ідентичність є динамічною структурою, що трансформується, розвивається протягом усього життя в процесі соціалізації та соціальної взаємодії; проходить через подолання криз, які зазвичай пов'язані з кризами суспільства. Становлення громадянської ідентичності особистості відбувається в процесі її взаємодії із соціальною реальністю, де важливу роль відіграють система цінностей, образно-символічний простір, інформаційно-політичне поле, способи життя громад.

Література

1. Коростеліна К. В. Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / К. В. Коростеліна ; Таврійський національний університет ім. В. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 30 с.
Korostelina K. V. Struktura i dynamika systemy sotsialnoi identychnosti [Structure and dynamics of social identity system] : avtoref. dys. ... d-rapsykhhol. nauk / Tavriiskiy natsionalnyi universytet im. V. Vernadskoho. – Simferopol, 2003. – 30 p.
2. Ломов Б. Ф. Системний підход и система детермінізму в психології / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1989. – 4 (10). – С. 19–33.
Lomov B. F. Sistemniy podhod i sistema determinizma v psihologii [System approach and system of determinism in psychology] / B. F. Lomov // Psihologicheskiy zhurnal. – 1989. – 4 (10). – P. 19–33.
3. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – Москва : Ваклер, 2000. – 320 с.
Maksimenko S. D. Geneticheskaya psihologiya (metodologicheskaya refleksiya problem razvitiya v psihologii): [Genetic psychology (methodological reflection of development problems in psychology)] / S. D. Maksimenko. – Moscow : Vakler, 2000. – 320 p.
4. Хазратова Н. В. До питання про психологічну природу громадянської ідентичності та її динаміку / Н. В. Хазратова // Педагогічний процес: теорія і практика. – Серія «Психологія». – 2016. – 3 (54). – С. 78–84.
Khazratova N. V. Do pytannia pro psykhologichnu pryrodu hromadianskoi identychnosti ta yii dynamiku [To the question of the psychological nature of civic

- identity and its dynamics] / N. V. Khazratova // Pedagogichnyi protses: teoriia i praktyka. Seriia «Psykhologhiia». – 2016. – 3 (54). – P. 78–84.
5. Яблонська Т. Теоретико-методологічні основи дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин / Т. Яблонська // Психологія особистості. – 2015. – 1 (6). – С. 250–260.
Iablonska T. Teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia rozvytku identychnosti dytyny v systemi simeinykh vzaiemyn [Theoretical and methodological foundations of the child identity development study in the system of family relationships] / T. Yablonska // Psykhologhiia osobystosti. – 2015. – 1(6). – P. 250–260.
6. Abric, J. C. Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamics of social representations / J. C. Abric // *Paperson Social Representations*. – 1993. – 2 (2). – P. 75–78.
7. Bartels, J. Multiple organizational identification levels and the impact of perceived external prestige and communication climate / J. Bartels, A. Pruyn, M. De Jong, I. Joustra // *Journal of Organizational Behavior*. – 2006. – 28 (2). – P. 173–190.
8. Tajfel, H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. Turner // *Psychology of intergroup relations*. – Chicago : Nelson-Hall, 1985. – P. 7–24.
9. Van Dick, R. To Be (long) or Not to Be (long): Social identification in Organizational Contexts / R. Van Dick, U. Wagner, J. Stellmacher, O. Christ, P. Tissington // *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*. – 2005. – 131 (3). – P. 189–218.
10. Van Knippenberg, D. Organizational identification versus organizational commitment: Self-definition, social exchange, and job attitudes / D. Van Knippenberg, E. Sleebos // *Journal of Organizational Behavior*. – 2006. – 27 (5). – P. 571–584.
11. Vora, D. A model of dual organizational identification in the context of the multinational enterprise / D. Vora, T. Kostova // *Journal of Organizational Behavior*. – 2007. – 28(3). – P. 327–350.

УДК 159.923.2

О. В. Савченко

Received: September 29, 2017

Received: October 30, 2017

Accepted: November 26, 2017

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті визначено вплив окремих складників рефлексивного процесу на рівень ефективності функціонування соціального інтелекту як психічного механізму встановлення, підтримання та регулювання соціальних відносин особистості з навколишніми. Дослідник виокремив п'ять етапів рефлексії як про-